

ציורי ספר "מאור האפלה"

בשנת תשי"ז (1956),¹ במטרה להוציא לאור עולם את ספרי קדמונינו, גאל המאור הגדול, מו"ר הרה"ג יוסף קאפח זלה"ה, את הספר "מאור האפלה" מתהום הנשייה, והדפיס אותו בלויית תרגום מן הערבית בתוספת מבוא והערות. תרגומו הנהיר, הצהיר והבהיר, פותח לנו פתח כפתחו של אולם לעולמם של חכמי תימן הקדמונים ומעניק לנו את האפשרות ללמוד במדרש תימני זה, שהיה חביב ביותר על יהודי תימן, ושמשובצים בו רעיונות רציונליים לצד רעיונות קבליים, לעומקם של דברים בשום שכל ובהבנה רבה.

מחבר הספר הוא ר' נתנאל בן ישע או בן ישועה, ואם תרצה אמור והב בן גיאת'. חי בתימן במאה הראשונה לאלף השישי.² אין לנו פרטים רבים עליו מלבד הידיעה שחיבר גם פירוש למשנה תורה להרמב"ם, ומארי מתאר אותו כאחד מגדולי הדרשנים המלומדים בתימן. את ספרו "מאור האפלה", חיבר ר' נתנאל בשנת אתר"ם לשטרות, הפ"ט ליצירה (1328).³

שמות רבים ניתנו לו לספר במהלך הדורות: נור אצלם או נור אלצ'לאם, מאור האפלה, אור האפלה,⁴ דרש בן ישע ומדרש האור. וכך מתארו זקינו של מו"ר, מהר"י קאפח זצ"ל, המכונה הישיש, ברשימתו "דברי צדיקים וזכרונם בתימן":⁵

נור אלצ'לאם, מדרש על חמשה חומשי תורה להר"ר נתנאל בן ישע, ובסוף כל פרשה כתוב: ותמת בעץ אלמעאני אלמנקולה מן נור אלצ'לאם [ותרגמו מארי: ⁶ונשלמו הענינים המובאים ממאור האפלה. מחבר זה כתב פירוש נפרד להלכות שחיטה, הזכירו בספרו מאור האפלה בפרשת ראה, לפסוק "רק ככל אות נפשך תזבח ואכלת בשר"], וזה לפי שהוא מביא שם פירושי רבנו הרמב"ם,

1 ברס"ח לשטרות.

2 ראה כתבים, כרך ב, עמ' 862.

3 כך לדעת מו"ר הגאון הרב יוסף קאפח זצ"ל, שכן כתב בהקדמתו בשנת תשי"ז: "628 עברו מעת שנכתב ספר זה. ובמבואו לספר, עמ' 10, המחבר עצמו כותב את מועד תחילת הכתיבה: "יום ג' טו תמוז שנת אתר"מ". זאת בניגוד למה שכתוב במבוא לספר "יהודי תימן: הסטוריה, חברה, תרבות", הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 13, המקדים את זמן חיבורו, ככל הנראה בטעות, לשנת 1321.

4 ייתכן שנקרא כן בשגגה. עיין במבואו של מארי לספר, עמ' 10.

5 הובא בכתבים, כרך ג, עמ' 1388.

6 בפתח דברי לאגדתא דפסחא הוא מכנה אותו "ספר רב הכמות והאיכות גם יחד".

שהוא מאיר אפלטינו בחבוריו, ומצרף אליהם מה שהוא מחדש ברוח מבינתו או ממדרשים זולתו. אבל עיקר מגמתו בחיבוריו להביא דברי הרמב"ם ז"ל. וגם כתב שהיהודים בארצות התימן פליטי חרב עלי אבן אבו טאלב מעשרת השבטים שהגלה סנחריב מלך אשור. והוא חבר הספר במאה הראשונה לאלף השישי.

עוד הוא כותב שם :

ויש לו עוד להרב הנז' פירוש על ספר היד החזקה להרמב"ם, והיינו מעיינים בו בבית כנסת אלשיך' לפני מו"ר חיים קרח זלה"ה, והיה הספר הנז' מצוי בידי הישיש מו"ר יוסף עראקי אבי ר' שלום עראקי ז"ל.

וכאן המקום להפציר במי שבידו כתב היד הזה שימסרהו למכון מש"ה, והמכון יעשה כל שביכולתו לההדרתו ולהוצאתו לאור עולם כראוי לפירוש חשוב זה.

בנוהג שבעולם, מחבר שהוא מורה טוב ממחיש את דבריו בציורים, וכן נהג גם רבנו הרמב"ם, וכן נהג אחריו רבנו נתנאל. דא עקא, ציוריו נשמטו ממהדורת מארי. ואנחנו מקשים למה?

במבואו לספר זה, הנקרא בפי בני תימן "מאור האפלה", מארי כותב ש"הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל"⁷, ומציין את קשיי ההוצאה של ספר כזה במקורו בערבית ובתרגומו, ונראה שמסיבה זו לא היה יכול להרשות לעצמו להוסיף בשעתו את הציורים שבכתב היד, כי כשהחל מארי במלאכת הוצאת ספרי קדמונינו, הייתה מלאכת הוצאת ספרים לאור עולם יקרה עד מאוד, במיוחד ספרים שיש בהם ציורים, וכל זה בתקופה שאת הספר שקדם לו, "גן השכלים", נאלץ להדפיס על נייר באיכות ירודה בשל בעיות תקציביות, כמו שהוא כותב במבואו לספר "מאור האפלה" כמתנצל לדעתי בין השאר על אי הכללת הציורים במהדורתו. וזה לשונו:

אין ספק כי בכחותינו הדלים כבדה המשימה מנשוא [...] והננו פונים אל כל אשר לאל ידו, אנא תנו ידכם עמנו לעזרנו, ויחד בכחות משותפים נרים את הנטל הכבד והנכבד.

עוד הוא כותב שם :

כבר בשנת תשי"ד הוציאה האגודה לאור ספר גן השכלים [בסתאן אלעקול]

7 מקור האמרה בספר הזוהר, פרשת נשא, קלד ע"א. ואומר בעל "מתוק מדבש" שספר התורה שהוא מוכן לקרוא בו בציבור, עם כל זה מזל בעליו גורם שיוציאו אותו לקרוא בו, או שלא יקראו בו. ויתכן שמפני זה טרם הוצאו לאור עולם איורים אלו.

שמחברו היה ר' נתנאל בן ר' פיומי [...] אם כי לצערנו נדפס על ניר גרוע ונפלו בו שגיאות מרובות שאין צורך לפרט גורמיהם.

והדברים ברורים. אם כך הוא בגוף הספר "גן השכלים", מה נותר לעשות בעטיים של קשיים טכניים ותקציביים? פשוט הוא הדבר שבשל קשיים אלו, לא היה יכול מארי בזמנו להדפיס עבורנו את הציורים, ולא נותר לו אלא להעיר עליהם בהערותיו הרבות, כפי שנראה לקמן.

נתמזל מזלנו, והוצאת ציורים אלו בימינו במקורם היא עניין של מה בכך, הן מבחינת עלות ההפקה והן מבחינה טכנית. לכן שינסנו את מותנינו וניגשנו אל המלאכה הלזו, כי חכמה אין כאן, אלא רק מלאכה קלה לזיכוי הרבים ולהשלמת מלאכתו הגדולה של מארי שהחל בה בשנת תשי"ז ולהשלמת ספרו של רבנו נתנאל.

קרוב הדבר לדעתי שהציורים נמסרו במסורות עתיקות שהשתמרו בתימן, כפי שכותב מארי במבואו לספר. וזה לשונו (עמ' 8):

ישנם גם מסורות מקובלות אצל יהודי תימן שאינן ידועות ממקומות אחרים. לדוגמא אזכיר כאן המסורת שנרות המנורה לא היו בשורה אחת אלא היו מוקפין כעטרה סביב נר מערבי, כדי שיהו כולן אל מול פני המנורה, ורבים רבים כאלה, שבשום אופן אפשר לטעון שזה דמיון של איזה מפרש, ואין ספק שאלה מסורות עתיקות שנשתמרו בימי יהודי תימן השמרנים.

מכאן החשיבות הרבה שיש לכמה מן הציורים, כגון: ציור תיבת נח, הכרובים, המנורה, הלוחות, הגורלות ועוד, וראוי שישולבו בהדפסות הבאות של הספר.⁸ להלן רשימת הציורים הבאה במהדורת מארי, אחת לאחת למצוא חשבון:

- א. עמ' יד, הערה 60: ציור רבנו משה זצ"ל בספר זרעים.
- ב. עמ' ס, הע' 10: ציור התיבה.
- ג. עמ' סז, הע' 2: מזלות וגלגלים.
- ד. עמ' קיא, הע' 7: צורת המערה.
- ה. עמ' ריד, הע' 8: הכיפין.
- ו. עמ' רלז, הע' 10: המזבח והכבש.
- ז. עמ' רנט, הע' 4: ציור הארון.
- ח. עמ' רס, הע' 2: הארון והכרובים.

8 ייתכן שיש מקום להרחבה נוספת אודות הציורים עצמם ובייחוד לגבי המנורה והלוחות, אך אני הסתפקתי להגיש בפני הקורא את הציורים במקורם ולציין לקריאה והרחבה נוספת בעבודתה של רחל וישניצר בנושא איורי הרמב"ם במסכת מנחות ומידות לשם השוואתם לאלו של מדרש מאור האפלה: Rachel Wischnitzer, "Maimonides' Drawings of the Temple", *Journal of Jewish Art* 1 (1974), pp. 16-16 תודתי לד"ר אורי מלמד על שהפנה אותי למאמר זה.

- ט. עמ' רסא, הע' 6 : גביעים וכפתורים ופרחים.
- י. עמ' רסב, הע' 1 : ציור המנורה.
- יא. עמ' רסג, הע' 4 : קרסים ולולאות.
- יב. עמ' רסד, הע' 1 : קרשים ואדנים.
- יג. עמ' רסז, הע' 1 : המזבח.
- יד. עמ' ער, הע' 3 : אפוד וחושן.
- טו. עמ' רפד, הע' 3 : הלוחות.
- טז. עמ' רצה, הע' 7 : הכלים בהיכל.
- יז. עמ' שלח, הע' 2 : הגורלות.
- יח. עמ' תס, הע' 1 : ציור הארץ לגבולותיה.
- יט. עמ' תעז, הע' 3 : שש ערי מקלט.

תיאור כתבי היד :

לרוב חביבותו של מדרש זה, העתיקהו רבות בתימן ועל כן נשתמרו כתבי יד רבים שלו. כיום כתבי היד נמצאים ברחבי העולם בספריות ציבוריות ובאוספים פרטיים, מהם שלמים ומהם חסרים. להלן רשימת כתבי היד שמצאתי את תצלומיהם במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים ועיינתי בהם לצורך הדפסת הציורים :

ספריית ברלין, מספרו בספרייה הלאומית במכון לכתבי יד 1821, נכתב בא' תת"ל לשטרות (1528). כשני דפים בכתב היד הוחלפו והם כתובים בכתיבה מאוחרת יותר. מקום ההעתקה קריה אלגראבי. תצלום הקולופון מובא בנספח להלן.

א. אוקספורד בודלי, מספרו 21410, כתב יד מרהיב וכמעט שלם, שם הבלר כ'לף דאוד אלטוילי, מקום ההעתקה אלמראוהה. תצלום הקולופון מובא בנספח להלן.

ב. סן פרנציסקו, ספריית סוטרן 78, מספרו 34577, נכתב במאה הי"ח או במאה הי"ט, פגום לא שלם.

ג. לונדון, מספרו 6048, נכתב במאה הי"ד.

ד. לונדון, מספרו 6027, נכתב במאה הט"ו.

ה. לונדון, מספרו 6047, נכתב במאה הט"ו, לא שלם, עם תוספות, שמות עד חצי יתרו.

ו. לונדון, מספרו 6048, נכתב במאה הט"ו, לא שלם, בראשית—במדבר.

- ז. לונדון, מספרו 31357, נכתב במאה הט"ו או במאה הט"ז, חסרים תחילת בראשית וסוף דברים, הלבליר חיים ׳ יחיא ׳ן סאלם אלעוזירי.
- ח. ניו-יורק, היברו יוניון קולג', מספרו 34877, מאוסף קוהוט, מתואר בכתב העת JTSA, NY, 1894.
- ט. פריס, מספרו 15734, נכתב במאה הט"ז או במאה הי"ז, לא שלם.
- י. ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, מספרו 37230, בתוספת דף מתפילת יום הכיפורים.
- יא. ששון, מספרו 9873, נכתב במאה הי"ד או במאה הט"ו, חסר בתחילתו ובסופו.
- יב. ששון, מספרו 9873, נכתב במאה הי"ד או במאה הט"ו, חסר בתחילתו ובסופו.
- יג. ששון, מספרו 9873, נכתב במאה הי"ד או במאה הט"ו, חסר בתחילתו ובסופו.
- יד. ששון, מספרו 9873, נכתב במאה הי"ד או במאה הט"ו, חסר בתחילתו ובסופו.
- טו. ששון, מספרו 9873, נכתב במאה הי"ד או במאה הט"ו, חסר בתחילתו ובסופו.
- טז. בר אילן, מספרו 36812, בראשית—שמות כולל תוספות בכתיבה מאוחרת.
- יז. מוסד הרב קוק, מספרו 20409, נכתב במאה הט"ו, לא שלם, ונשתבש סדר הדפים.
- יח. ירושלים, מהלמן, מספרו 31286, נכתב במאה הט"ז, מאמצע נח.
- יט. כתב יד מאוסף פרטי, מפורסם באתר הספרייה הלאומית, מספרו 20992, נכתב במאה הט"ו או במאה הט"ז, מאוכל בתחילתו ובסופו, יש בו ציורים אחדים. ראה:

http://dlib.nli.org.il/R/J2ML3QBARPRERFMUK2Y3KAALN25U3PIATS19JCNKIDDRSC35I-07207?func=results-jump-full&set_entry=000001&set_number=082321&base=GEN01

בהכנת הציורים ובהבאתם לדפוס נעזרתי בשני כתבי יד, כ"י ברלין וכ"י אוקספורד, אך העדפתי את כ"י ברלין, בעיקר מפני שנראה לי שהוא קדום מאוד ושהוא היחיד מבין כל כתבי היד שראיתי ששירי הפתיחה והסיום של הספרים בו מנוקדים בניקוד עליון, הניקוד הבבלי. נבצר ממני להשתמש בכתב היד שהיה לפני מארי מסיבות שאין כאן מקום לפרטן.⁹ וכאן המקום להודות לבית הספרים הלאומי בירושלים והמכון לתצלומי כתבי יד עבריים ושתי הספריות, ברלין ואוקספורד בודלי, הנזכרות לעיל על שהתירו לעיין ולצלם מקצת מכתבי היד הללו ולפרסמם.

וכפי שכותב מארי במבואו המאלף לספר, כבר בשנת 1894 פרסם אלכסנדר קוהוט¹⁰ שרטוטים סכמאטיים של חלק קטן מן הציורים המובאים כאן. תודתי לר' ד"ר אורי מלמד, ה' יאריך ימיו בטוב, על שסיפק לי את הפרסום הזה. חלקים אחרים של הספר נתפרסמו על ידי מר יהודה לוי-נחום בספרו "צהר לחשיפת גנזי תימן", עמ' מו. כמו כן אני מבקש להודות מקרב לבי לאיש צנוע באנשים, הר"ר אברהם חמאמי הי"ו, על שסיפק לי חומר חשוב אודות הספר.

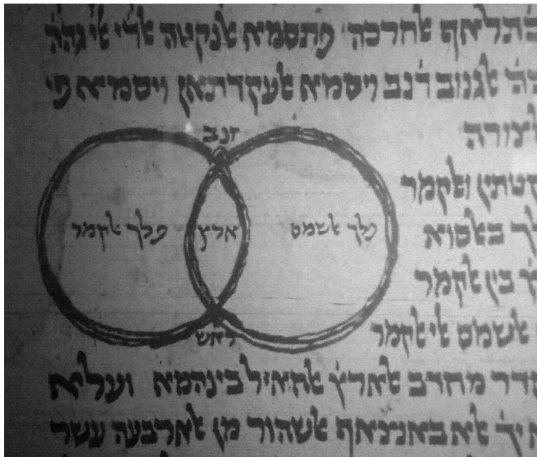
9 אך סמכתי על דברי כמהר"ר שלום קורח זצ"ל, שכתב שמקורו של כתב היד שהיה לפני מארי הוא באחד הכפרים בתימן, ממילא כולם נקבצו באו לך, מצנעה ובנותיה לעיר הקודש ירושלימה לבית עקד הספרים. לכן, על אף רצוני וחשקי להשתמש בכתב יד שהשתמש בו מארי, מה שהלב חושק הזמן עושק. ואכמ"ל.

10 חנוך יהודה אלכסנדר קאהוט, (Alexander Kohut), נולד בהונגריה ביום י"ב באייר התר"ב (15.4.1842), ונפטר ביום י"ט באייר התרנ"ד (11.5.1894) בניו-יורק. היה רב ובלשן ומזרחן. הוציא לאור מכתבי יד את ספרו של רבנו נתן ב"ר יחיאל מרומי, "ערוך השלם", בתוספת הערות (ראה גם בויקיפדיה ערך הנ"ל).

הציורים

ציור מס' 1: ציור רבנו משה במסכת זרעים (הציור לא נמצא בשני כתבי היד. וראה הערה 60 במאור האפלה, עמ' יד)

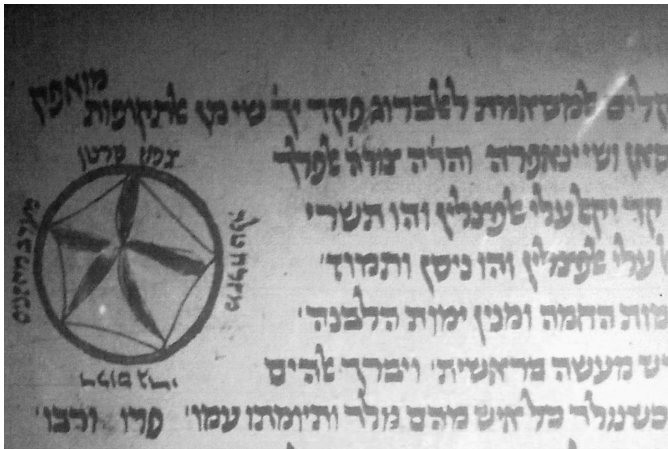
ציור מס' 2א: גלגל ארץ בין השמש והירח (עמ' טו)

ציור מס' 2ב: תיבת נח (עמ' ס, הע' 10)

ציור מס' 3א: צורת הגלגל וארבעת המזלות (עמ' סז, הע' 2)

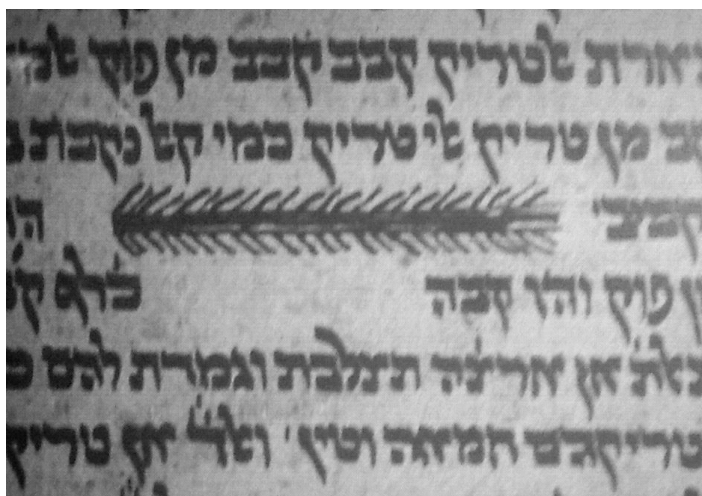
ציור מס' 3ב: לא מצאתי את מקומו

ציור מס' 4: צורת המערה (עמ' קיא, הע' 7)

ציור מס' 5: הכיפין שבקריעת ים סוף (עמ' ריד, הע' 8)

ציור מס' 6 : המזבח (עמ' רלז, הע' 10)

ציור מס' 7 : הארון (עמ' רס, הע' 2)

ציור מס' 8 : הכרובים (עמ' רנט, הע' 4)

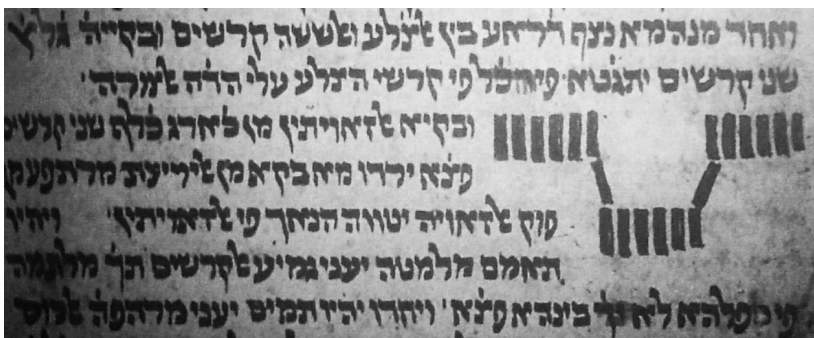
ציורים מס' 9–10 : הגביעים והכפתורים והפרחים והמנורה (עמ' רסא, הע' 6 ; עמ' רסב, הע' 1)

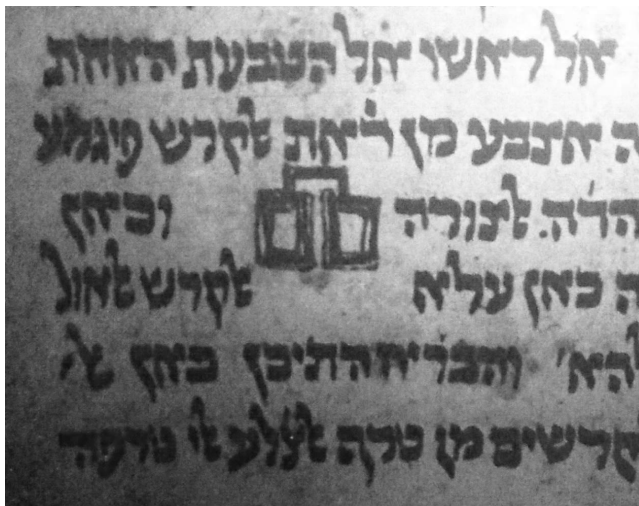
ציור מס' 11 : הקרסים והלולאות (עמ' רסג, הע' 4)

ציור מס' 12א : הקרסים והאדנים (עמ' רסד, הע' 1)

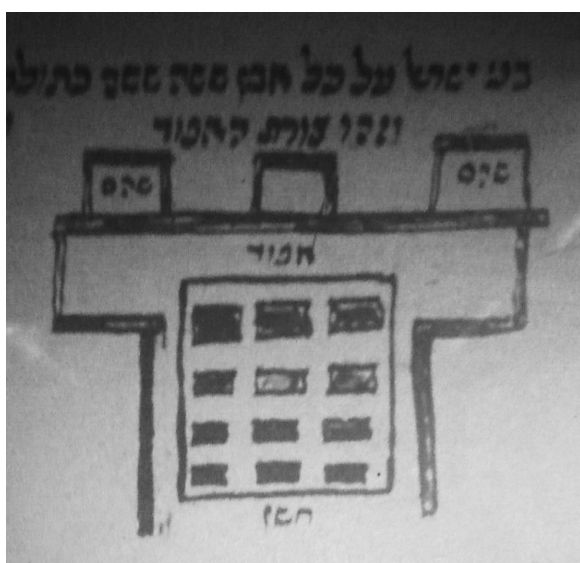
ציור מס' 12ב : הקרסים והאדנים (עמ' רסד, הע' 1)

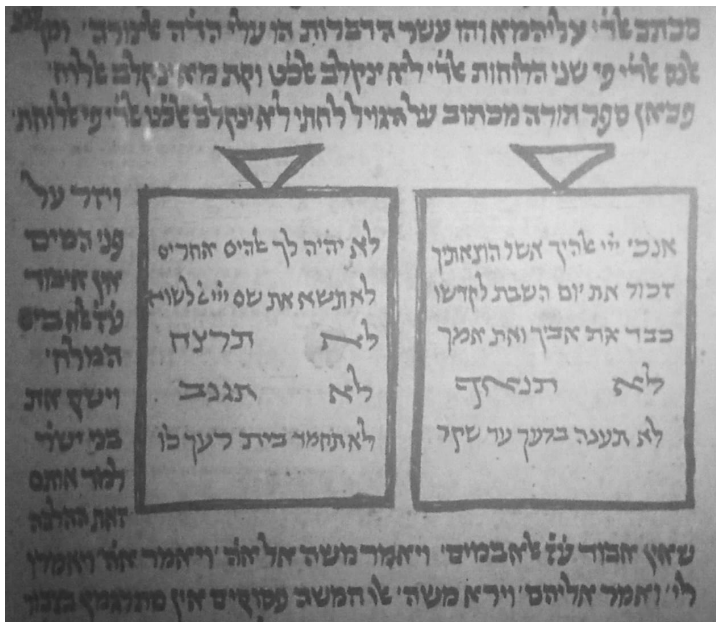
ציור מס' 13 : המזבח (עמ' רסז, הע' 1)

ציור מס' 14 : החושן והאפוד (עמ' ער, הע' 3)

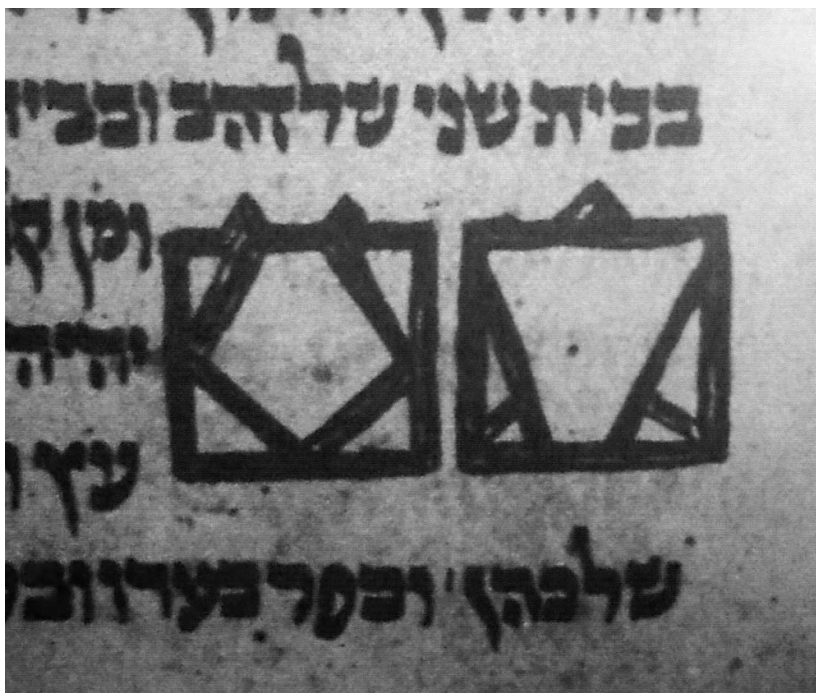
ציור מס' 15 : הלוחות (עמ' רפד, הע' 3)

ציור מס' 16 : הכלים שבהיכל (עמ' רצה, הע' 7)

ציור מס' 17 : הגורלות (עמ' שלח, הע' 2)

ציור מס' 18 : הארץ לגבולותיה (עמ' תס, הע' 1)

ציור מס' 19 : שש ערי המקלט (עמ' תעז, הע' 3)

ב. אוקספורד בודלי, מספרו 21410, כתב יד מרהיב וכמעט שלם, שם הבלר כ'לף דאוד אלטוילי, מקום ההעתקה אלמראוחה.

תצלום הקולופון:

